

Пытанні моўнай пераемнасці ў працах беларускіх і ўкраінскіх лінгвістаў

Высвятленне ступені і характару пераемнасці моўных традыцый з’яўляецца адной з вядучых задач гістарычнай навукі аб мове. Ад яе вырашэння залежыць фарміраванне аб’ектыўных падыходаў да цэлага шэрагу важных моўна-гістарычных праблем, у прыватнасці да праблемы перыядызацыі гісторыі мовы, вызначэння моўнага “ўзросту”, акрэслення сацыялінгвістычнага тыпу мовы і інш. Устанаўленне навуковых вывадаў па пытанні пераемнасці асабліва прынцыповым з’яўляецца для тых моў, якія зазналі неспрыяльнае ўмяшанне ў натуральныя эвалюцыйныя працэсы свайго развіцця. Менавіта таму філіяцыйны¹ аспект даследавання на працягу многіх дзесяцігоддзяў застаецца актуальным у беларускім і ўкраінскім мовазнаўстве.

У гісторыі беларускай і ўкраінскай моў вылучаюцца так званыя стары і новы перыяды. Пераход паміж імі ў абедзвюх мовах адбываўся падобнымі (хоць і не зусім ідэнтычнымі) шляхамі і меў падобныя ж вынікі, што было абумоўлена наяўнасцю шматлікіх агульных знешніх гістарычных рыс у працэсе моўнага развіцця. У прыватнасці на тым часавым адрэзку, які ў абедзвюх мовах выступае ў якасці гранічнага паміж старым і новым перыядам моўнай гісторыі (XIX стагоддзе), і беларуская і ўкраінская мова функцыянавалі ва ўмовах адсутнасці нацыянальнай дзяржаўнасці і рэлігійна-духоўнага адзінства насельніцтва, не маючы афіцыйнага статусу, прабіваючыся праз шматлікія цэнзурныя заслоны і пераадоляючы асімілятарскае ўздзеянне іншых дамінуючых моў. Новыя літаратурна-пісьмовыя беларускія і ўкраінскія нормы развіваліся на прынцыпова новай, у параўнанні з папярэднім перыядам, моўнай аснове, з канцэптuallyнай устаноўкай, арыентаванай на адлюстраванне ў пісьмовай мове жывых вусных асаблівасцяў.

Нягледзячы на падабенства моўна-гістарычных фактараў, у беларускім і ўкраінскім мовазнаўстве пытанне пераемнасці асвятляецца некалькі па-рознаму.

¹ Тэрмін паводле С.М. Струкавай [23, с. 4].

Беларускія даследчыкі разыходзяцца ў ацэнках факта пераемнасці паміж старабеларускай і новай беларускай літаратурнымі мовамі. Па сутнасці першым, хто выказаўся па гэтым пытанні, можна лічыць Францішка Багушэвіча, які ў канцы XIX стагоддзя ў прадмове да “Дудкі беларускай” недвухсэнсоўна падкрэсліваў моўную агульнасць на розных этапах гісторыі беларускай мовы: *“Czytaj ja ci mała starych papieraŭ pa dwieście pa trzysta hadoŭ tamu pisanych u naszaj ziamli i pisanych wialikimi panami, a naszaj mowaj czyściusińkaj jakby wot ciapier pisałasia”* [3, с. III]. Аднак гэтае меркаванне сучасніка пачатковага этапу фарміравання норм новай беларускай літаратурнай мовы ў далейшым не было прынятае пад увагу. Так, напрыклад, пераемнасць старой і новай беларускай літаратурнай мовы адмаўляў Янка Станкевіч: *“У стаг. XIX, а навет у канцы XVIII даўнейшы язык літаратурны быў ужо забыты. Дзеля таго ў першай пары нацыянальнага адраджэння беларускія пісьменьнікі не маглі сіляць (чэрпаць) із даўгавечных запасаў ягоных. Дык пісалі ў языцэ народным”*; *“Традыца старабеларускага літаратурнага языка настолькі была забыта, што, калі ў XIX стаг. пачалося адраджэнне беларускай літаратуры, дык ... пісьменьнікі каталікі ... сталі пісаць лацініцай...”* [22, с. 9, 10]. У другой палове XX стагоддзя многімі беларускімі моваведамі праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай [8, с. 174; 11, с. 368; 12, с. 335; 13, с. 497; 18, с. 64; 25, с. 147; 14, с. 11-12 і інш.]. Адсутнасць моўнай пераемнасці ў гэтых публікацыях сцвярджаецца з той ці іншай ступенню катэгарычнасці, напрыклад, выказванні К. Крапівы больш асцярожныя (*“...беларуская літаратурная мова пасля двухсотгадовага перапынку не магла цяпер быць працягам старой літаратурнай мовы XVII ст. Занадта шмат часу прайшло, і жывая мова беларускага народа, захаваўшы ў цэлым сваю аснову [тут і далей разрадка наша – І. Г.], усё-такі перацярпела значныя змены..”* [13, с. 497]) у параўнанні з фармулёўкамі А.І. Жураўскага (*“моўныя дасягненні [беларускай мовы старажытнага перыяду – І. Г.] аказаліся зусім забытымі і нявыкарыстанымі ў далейшым, пры фарміраванні беларускай літаратурнай мовы XIX стагоддзя на народнай аснове”* [11, с. 368]) ці аўтараў падручніка “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы” І.І. Крамка, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч (*“У гісторыі беларускай літаратурнай мо-*

вы .. прыкметна вылучаюцца два перыяды зусім не звязаныя паміж сабой: *старажытны і новы*” [12, с. 335]). На пэўным этапе развіцця беларускага мовазнаўства такі падыход да вырашэння пытання пераемнасці з’яўляўся вядучым і па сутнасці не аспрэчваўся. Толькі некаторыя вучоныя імкнуліся правесці думку адносна апасродкаванай пераемнасці, у якой ролю злучаючага звяна адыграла вусная народная творчасць і жывая гутарковая мова [27, с. 29; 9, с. 231] або ўвогуле абгрунтоўвалі бесперарыўнасць развіцця беларускай літаратурнай мовы [гл. 1; 2; 4]. У падтрымку пераемнасці можна залічыць і пункт погляду Г. К. Цівановай. Разглядаючы моўныя асаблівасці беларускіх пісьмовых помнікаў XVIII стагоддзя, яна, у процівагу тым навукоўцам, якія адмаўлялі пераемнасць і адпаведна XVIII стагоддзе трактавалі фактычна як правальны, пусты перыяд беларускай моўнай гісторыі, указвае, што “... *помнікі [XVIII стагоддзя] варта разглядаць як узоры новай беларускай літаратурнай мовы данацыянальнага перыяду*”, а “*галоўнае значэнне XVIII стагоддзя заключаецца ў тым, што ў гэты перыяд набываюцца навыкі перадачы на пісьме народнай мовы, узнікаюць перадумовы для фарміравання узуса, выпрацоўкі новых моўных нормаў*” [26, с. 17].

У апошні час у беларускім мовазнаўстве адбываецца заўважальная эвалюцыя навуковых поглядаў на пытанне пераемнасці. Знаходзіць усё больш прыхільнікаў сцвярджэнне, што, хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш каштоўны вопыт моўнага будаўніцтва старабеларускай мовы не мог быць назаўсёды страчаным, сцёртым і ні ў якой меры не запатрабаваным, а значыць магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [15, с. 19-20].

Менавіта наяўнасць агульных лексічных рыс на розных моўных этапах становіцца аргументам на карысць пераемнасці. Гэты вывад выразна акрэслены ў прыватнасці ў публікацыях С.М. Струкавай: “... *нельга адмаўляць лексічную пераемнасць паміж беларускай нацыянальнай мовай і мовай старабеларускага перыяду, паколькі асноўны нейтральны лексічны састаў старабеларускай мовы аказаўся даволі ўстойлівым і захаваўся да нашага часу*” [24, с. 17]; “*Сведчаннем заканамернай пераемнай сувязі моўных этапаў з’яўляецца значны пласт лексічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы, які складае традыцыйная, гістарычна ўстойлівая лексіка*” [23, с. 18].

Вельмі ўхвальна, на наш погляд, тое, што назіраецца пераход ад абстрагаваных разважанняў да стварэння статыстычнай доказнай базы факта моўнай пераемнасці. Такі падыход практыкуецца ў прыватнасці ў артыкуле І.У. Будзько, дзе ў ходзе параўнальнага аналізу матэрыялаў “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” і электроннага (корпуснага) слоўніка беларускай мовы, які рыхтуецца ў Інстытуце мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі, шляхам скрупулёзных падлікаў выяўляецца вельмі высокая лексічная пераемнасць (каля 70 %) у сферы агульнаўжывальнай лексікі старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурных моў [7, с. 41-42].

Ва **ўкраінскім** мовазнаўстве адмаўленне факта пераемнасці фіксуецца ў адзінкавых працах. Украінскі лінгвіст М.А. Жаўтобрух у сваім артыкуле ўказвае, што такіх поглядаў прытрымліваюцца Ф.Т. Жылко, П. Моўчан, Л.Л. Гумецка, М.І. Талстой і крытычна ацэньвае пазіцыю гэтых даследчыкаў: *“Адмаўленне пераемнасці, арганічнай сувязі паміж старой і новай украінскай літаратурнай мовай грунтуецца, відавочна, на аднабаковым асвятленні тых працэсаў, што адбываліся ў літаратурна-моўным жыцці Украіны свайго часу”* [10, с. 27].

У цэлым жа ўкраінскія лінгвісты адзінадушна сыходзяцца на тым, што на Украіне генетычная сувязь паміж даўняй пісьмовай мовай, якая па меншай меры рэгіянальна адстойвала некаторыя свае функцыі да канца XVIII стагоддзя, і новай украінскай літаратурнай мовай не была перарваная [паводле 5, с. 82].

Пры гэтым у некаторых выданнях, прысвечаных гісторыі мовы, пытанне пераемнасці асобна не ставіцца, але і гэта паказальна, бо выклад вядзецца так, як бы такога пытання ўвогуле не існуе і яго не варта дыскутаваць і даказваць факт наяўнасці пераемнай сувязі [гл. 19].

Шэраг украінскіх лінгвістаў у працах моўна-гістарычнага накірунку, не ўжываючы напрамую тэрмін “пераемнасць”, тым не менш пераканаўча даказваюць існаванне гэтай з’явы. Так, М.К. Байчук, складаючы перыядызацыю гісторыі ўкраінскай мовы, указвае: *“З канца XVI ст. заканчваецца першы перыяд у развіцці старой украінскай літаратурнай мовы, які прайшоў пад знакам шырокага, вольнага і ўсеагульнага анароднівання ўспадкаванай ад старажытнарускай народнасці “рускай” літаратурнай мовы”* [6, с. 82]. З гэтага ж часу, па словах даследчыка, пачынаецца другі этап, калі мова паступова дэархаізуецца, насычаецца рысамі іншых моў (найперш польскай) і, самае

галоўнае, рысамі вуснай размоўнай мовы. Гэты другі перыяд цягнецца на ўсходзе прыкладна да сярэдзіны XVIII ст., а на захадзе – да сярэдзіны XIX ст., пасля чаго *“старая ўкраінская літаратурная мова прыпыняе сваё існаванне”* і *“з канца XVIII і цягам усяго XIX ст. украінскі народ не прыпыняе намаганняў па стварэнні, удасканаленні і развіцці новай літаратурнай мовы”* [6, с. 83].

Аналагічным чынам выказваецца П.П. Плюшч, які мяркуе, што пры змене моўнага стану ў выніку пераходу ад старой літаратурнай мовы да новай адпалі штучныя, адарваныя ад народнай асновы элементы, што і надало мове новую якасць, але не ізалявала розныя этапы моўнага станаўлення адзін ад аднаго: *“Пад новай украінскай літаратурнай мовай ”трэба разумець літаратурную мову ўкраінскай нацыі на жывой нацыянальнай моўнай аснове. Гэтая мова якасна адрозніваецца ад старой украінскай літаратурнай мовы: між ёй і жывой украінскай мовай няма таго разрыву, які існаваў паміж жывой мовай народу і старой літаратурнай мовай”* [18, с. 34].

Яшчэ больш канкрэтная пазіцыя В.П. Русаніўскага: *“... хоць новая украінская літаратурная мова – гэта якасна адрозная ад старой літаратурнай мовы з’ява, усё ж яна як у працэсе свайго станаўлення, так і пазней – ажно да сёння – абаніраецца на старую ўкраінскую літаратурную мову, асабліва на ўжываную ў ёй лексіку”* [20, с. 212]. Паказальна, што вывад аб пераемнасці паміж старым і новым этапам ва ўкраінскай мове даследчык распаўсюджвае на беларускую мову: *“сучасная беларуская літаратурная мова звязана спадчыннай повяззю са старабеларускай”* [20, с. 212].

У абарону пераемнасці катэгарычна выказваецца В.А. Передзіенко, які лічыць, што *“народная аснова з’яўляецца злучаючым звяном у сістэме літаратурна-моўнай спадкаемнасці”* [16, с. 9]. Даследчык называе таксама гісторыкаў мовы, якія прытрымліваюцца аналагічных поглядаў (І. К. Біладзід, Е.М. Маркоўскі, Г.А. Леўчанка, М. Лесёў, А.А. Маскаленка, М.А. Жаўтобрух), і выступае з крытыкай тых навукоўцаў (у тым ліку беларускіх), якія канстатуюць разрыў літаратурна-моўных традыцый паміж старым і новым перыядамі развіцця украінскай і беларускай мовы, бо *“... такой кваліфікацыі прычыць сам факт гістарычна трывалага ўзаемадзеяння кніжнага і народнага кампанентаў у новую эпоху і яшчэ ў большай ступені ў даўнюю; яна не пацвярджаецца таксама аналізам адпаведнага матэрыялу”*; *“... тэзіс пра разрыў*

[моўных традыцый – I. Г.] ... *вынікаў з пэўнага ігнаравання пытанняў пераходу ад старой да новай украінскай літаратурнай мовы, а таксама з неадэкватнага іх асвятлення*” [16, с. 14-15].

Такім чынам, большасць украінскіх мовазнаўцаў канстатуе заняпад старой украінскай літаратурнай мовы і прынцыповыя адрозненні яе моўнай канцэпцыі ад новай літаратурнай мовы. Але гэтыя факты ацэньваюцца як цалкам натуральныя і несупярэчлівыя тэзісу аб непарарыўным працэсе моўнага развіцця. Зародкі новай формы, а менавіта элементы жывой мовы, выяўляюцца ўжо ў старажытны перыяд, а сама народна-размоўная мова разглядаецца як мосцік, як павязуючы ланцужок двух розных этапаў моўнай гісторыі.

У беларускім жа мовазнаўстве працяглы час панавалі пункт погляду, пры якім заняпад старой мовы кваліфікаваўся як літаральны і суцэльны абрыў моўных традыцый, перыяд XVIII стагоддзя – як своеасаблівая лінгвістычная дзірка, пасля якога пачынаецца новы віток развіцця фактычна ад нулявой адзнакі. Суцэльна, што такі падыход да пытання пераемнасці паступова становіцца здабыткам гісторыі. Публікацыі апошніх гадоў сведчаць аб укараненні больш аб’ектыўнай і пераканальнай мовазнаўчай пазіцыі, блізкай да ўкраінскай. У выніку беларуская мова перастае выглядаць штучна “амалоджанай” і займае сваё законнае месца сярод моў з даўняй літаратурна-пісьмовай традыцыяй.

Увогуле, на наш погляд, пытанне пра моўную пераемнасць неабходна вырашаць з улікам таго, пра які ўзровень мовы ідзе гаворка. Так, у галіне графікі і арфаграфіі можна прызнаць справядлівым факт адсутнасці прамой пераемнасці паміж старой і новай як беларускай, так і ўкраінскай мовай. Прычына гэтага ў тым, што графіка-арфаграфічныя нормы – нормы ўстаноўлення і ў пэўным сэнсе штучныя. Яны, як правіла, не маюць прамой падтрымкі ў жывым моўным узусе, і таму першымі губляюцца пры зменах моўнай сітуацыі. Сапраўды, ва ўмовах, якія склаліся для беларускай і ўкраінскай мовы на пераходным моўным этапе (XIX стагоддзе), рэаніміраваць старыя правілы пісьма не мела неабходнасці і сэнсу. Больш лагічна было стварыць новыя прыёмы і спосабы пісьмовай перадачы жывога маўлення, якія аб’ектыўна адлюстроўвалі б тагачасны моўны стан. Але неправамерна разумець пад мовай толькі пісьмо і па форме меркаваць аб усёй сістэме. Адсутнасць пераемнасці ў арфаграфіі не адмаўляе яе наяўнасці на іншых моўных узроўнях і ў мове ў цэлым.

Пры вызначэнні характара пераемнасці варта ўлічваць таксама тое, што “разрыў” у агульнагуманітарным значэнні гэтага слова звычайна звязаны з пераемнасцю больш тонка, чым толькі з’яўляючыся яе “проціпаняццем” [21, с. 30-31]. Разрыў нярэдка абрывае пераемнасць, якая страціла сувязь з часам, і якая па гэтай прычыне з’яўляецца пераемнасцю толькі ў лакальным сэнсе. Між тым, падзея разрыву можа аказацца ўключанай у парадак зусім іншай пераемнасці, чым тая, прыкрым “разрываю” якой яна аказалася [21, с. 32]. Відаць, і ў гісторыі беларускай і ўкраінскай моў абмежаванне іх пісьмовага выкарыстання ў XVIII стагоддзі можна лічыць менавіта такім “разрываю”, які не прывёў да перапынення моўных традыцый, а выступіў фактарам пераходу да новай якасці, падштурхнуў непазбежную, выкліканую жыццём замену старых, штучных пісьмовых нормаў, адарваных ад жывой моўнай асновы.

Літаратура

1. *Аниченко В.В.* Развитие белорусского литературного языка в XVIII в. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 47-57.
2. *Анічэнка У.В.* Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі // Беларуская мова. – 1978. – Вып. 6. – С. 3-12.
3. [*Bahuszewicz, F.*] *Dudka białoruskaja Macieja Buraczka.* – Kraków, 1896.
4. *Баханькоў А.Я.* Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
5. *Bieder H.* Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX – XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // *Studia Russica XXII.* – Budapest. – 2005. – S. 82-88.
6. *Бойчук М.К.* Про периодизацію історыі ўкраінскай літаратурнай мовы // Питання історычнага развітку ўкраінскай мовы. Тезы доповід. міжвуз. навук. конф. – Харків, 1959. – С. 81-86.
7. *Будзько І.У.* Прэзентацыя гістарычнага матэрыялу ў электронным слоўніку беларускай мовы: да праблемы лексічнай пераемнасці старабеларускай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы // Беларуская лінгвістыка. – 2008. – Вып. 62. – С. 38-47.
8. *Вайтовіч Н.Т.* Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – Вып. II. – 1954. – С. 155-181.
9. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. – Мінск, 1970.
10. *Жовтобрюх М.А.* Давні традыцыі в новай ўкраінскай літаратурнай мові // Мовознаўство. – 1970. – № 2. – С. 27-40.
11. *Жураўскі А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. – Т. 1. – Мінск, 1968.
12. *Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: у 2-х т. – Т. 2. – Мінск, 1968.
13. *Краніва К.* Збор твораў: у 3-х т. – Т. II. – Мінск, 1956.
14. *Міхневіч А.Я., Гіруцкі А.А.* Вазьмі маё слова... Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксце ўзаемадзеяння культур. – Мінск, 1990.
15. Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэд. В.П. Лемцюговай. – Мінск, 2005.
16. *Передрыенко В.А.* Формування ўкраінскай літаратурнай мовы XVIII ст. на народнай аснове. – Київ, 1979.

17. *Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А.* Лінгвістычны кампедыум. – Мінск, 2003.
18. *Плюц П.П.* Історія української літературної мови. – Київ, 1971.
19. *Плюц П.П.* Нариси з історії української літературної мови. – Київ, 1958.
20. *Русанівскій В.П.* Джерела розвитку східнослов'янських мов. – Київ, 1985.
21. *Смолина, А.Н.* Преемственность и разрыв как основная модель истории // Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: матер. науч. конф. – Москва, 2000. – С. 30-33.
22. *Станкевіч Я.* Гісторыя беларускага языка. – Вільня, 1939.
23. *Струкава С.М.* Лексіка беларускай мовы: Гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2008.
24. *Струкава С.М.* Пераемнасць і эвалюцыя лексічных традыцый у беларускай мове: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Гомель, 1996.
25. *Сямешка Л.* Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова // Беларусазнаўства. – Мінск, 1998. – С. 146-151.
26. *Тиванова Г.К.* Особенности языка белорусской письменности XVIII века: аўтарэф... дыс. канд. філал. навук. – Мінск, 1989.
27. *Шакун Л.М.* Образование белорусского национального литературного языка // Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – С. 26-36.